

811.511.141: 821.511.141 Kazinczy
811.511.141:81'373.43

Cseh Márta

KÜLÖNÖS SZAVAK KAZINCZY FERENC MŰVEIBEN*

Curious Words in Ferencz Kazinczy's Works

A nyelv változó rendszer; ez a tény a szavak használatának morfológiai és szemantikai vonatkozásait is érintheti. Dolgozatában a szerző ráirányítja a figyelmet néhány olyan szóra, szókapcsolatra, amelyek Kazinczy Ferenc írásaiban a mai olvasó számára megnehezíthetik a szöveg befogadását.

Kulcsszavak: ángoly, átszáll, atyafi, baj, bardana, borág, cseléd, ez, guillotin, ha, habzó, író, kancellista, kerek, lajbli, lebel, lelép, lexikon, lovancoskodás, nyomtató, orrán hurcol, összezsugolódott, patvarista, redő, sikamva, sing, sinkó, stabális, szög, szerelem, szórfátyol

Kazinczy Ferenc verseit, prózáját, leveleit olvasva lépten-nyomon különös szavakkal találkozunk. Ezeknek a szavaknak a különössége nagyrészt azzal függ össze, hogy abban az időben, amikor a szövegek létrejöttek, nyelvünk – szókincs, nyelvtani rendszere – egyes vonásaiban eltért a maitól. Másrészt pedig: az élet, a valóság, melyekre ezek a nyelvi jelenségek vonatkoznak, változott e szövegek keletkezése óta. Ilyen értelemben tehát esetükben – ahogy a lexikológia mondja – régiességekről, archaizmusokról van szó.

Az alább következő néhány szövegszó – ha a kortárs olvasókra gondolunk – bizonyára nem szorult eleve magyarázgatásra, értelmezésre. Hisz ezek a szavak, szóalakok a korabeli nyelvhasználat megszokott elemei voltak, lehettek – egy-két nyelvújítási neologizmustól eltekintve. A mai olvasó számára azonban már – irodalmi-irodalomtörténeti, nyelvi-grammatikai ismereteinek „mélységétől” függően – többé-kevésbé „különösek”, illetve különösek lehetnek.

*

ángoly 'angol'

„A nélkül, hogy arra kértem, más nap hozzám küldé nyelvmesterét, kitől ő [Consiliarius H(ajnóczy) József, gróf Széchenyi Secretariusus] hat hét alatt tanulta meg az ángoly nyelvet.” (Pályám emlékezete)

Az *ángoly*-t a nyelvújítók formálták át a ma is használatos *angol*-ra. Ezt az alakot már Kazinczynál is megtaláljuk, pl. a Gróf Széchenyi Istvánhoz című versében: „szép / Kancáid közé angol mént eresztesz”. Ugyanebben a versben

leírja az *anglomaniád* (= anglomániád) szót is, amelyben előtagként az újonnan létrehozott *angol* szó ismerhető fel, hangzóihiányos tőváltozatában.

átszáll 'átköltözik, áttelepül'

„*Nagyatyám Bossányi Ferencz (fia a Nyitrából Biharba átszállott Ferencznek és Péchy Zsófiának)*” (Pályám emlékezete)

A sok jelentésű *száll* igét ebben az értelemben már nem használjuk a köznyelvben, viszont a *szállás*, *szálloda* származékok őrzik ma is ezt a mára elavult jelentését.

atyafi 'rokon'

„*Hitvese kőji Comáromy Juliana (leánya György, békési vice-ispánnak és Rhédei Julianának, Ótományból, Biharban), tiszteletes mint nő, anya, háziasszony, atyafi, szomszéd.*” (Pályám emlékezete)

Furcsállható, hogy ezt a *-fi* utótagú összetételt Kazinczy egy nővel, a nagyanyjával kapcsolatban használja. Hisz a hasonló szerkezetű összetett szavakat akkor is, ma is főleg férfiakra vonatkoztatja nyelvünk: *hadfi*, *honfi*, *úrfi*, s velük párhuzamban van/volt *honleány*, *úrleány* stb. Mai *rokon* szavunk szemantikai szerkezete éppúgy nem veszi tekintetbe a nemek szerinti megosztottságot e tekintetben, mint ahogy az *atyafi*-é sem az idézett szövegrészletben.

fusd a bajt

„*Fusd a bajt, valamint akarod, megmarkol erősen, / És ha magad gyáván elveted, összetapos. / Küzdj vele férfiasan, s alacsony panaszokra ne süllyedj: / Elszégyenli magát, s megbukik a nagy előtt.* (Férfilelek)

Napjainkban ritkán kapcsolódik tárgy a *fut* igéhez; inkább a baj *elől* fut az, aki szeretné elkerülni. Ebben az epigrammában egyébként a *baj* főnévnek a 'bajvívás' jelentése is érződik a 'gond, nehézség' jelentéstartalommal párhuzamosan. A nyelvújítás idején új jelentéssel gazdagodott ez a főnevünk, s használattossá vált 'betegség' jelentésben: *gyomorhaj*, *epehaj*, *szívhaj* stb.

bardana 'közönséges bojtorján (Arctium lappa)'

„*A szerencsétlen ember bardanalevet itata velem minden ok nélkül, s az még jobban elgyengített.*” (Fogságom naplója)

A TESZ szerint *bojtorján* szavunk ótörök eredetű. Itt felsorolt népi alakváltozatai közül némelyek alak hasonlóságot mutatnak a *bardaná*-val, de vele nem azonosak. A fenti idézetben a *bardana* a *bardanalé* tárgyraggal toldalékolt összetett szó előtagjaként jelenik meg.

borág 'szőlővessző, venyige'

„*Borág köríti mostan homlokom*” (A szonett műzsája)

A NyÚSz 1. kiadásában mint Kazinczy által ajánlott szó szerepel a *borág*. A nyelv nem fogadta be.

cseléd 'férficseléd'

„*Akkor a két véget megköték nyakcsigáján, s vége vala a mennydörgéseknek, a cseléd letörlé arcáról a csepegő verejtéket, s ment örvendő, hogy a szörnyű munkán átesék.*” (Pályám emlékezete)

A *cseléd* szót itt elsődleges, ma már régiesnek számító jelentésében használja Kazinczy. Vö. ÉKsz.

ez 'ő'

„*A szoba egyik végében ő, a másikban inasa vagy patvaristája megállottak, s ő és ez kivonák a fátyolt annak szélességében.*” (Pályám emlékezete)

guillotine 'nyaktiló'

„*Kereste a veszedelmeket, míg a guillotin Párisban véget vete lovancoskodásainak.*” (Pályám emlékezete)

Mint a NyÚSz 2. kiadásából tudhatjuk, a *guillotin* magyarítására Krecskay Imre használta először a *nyaktiló* szót 1809-ben. (A NyÚSz 1. kiadásában még „*Helmecky 1834*” szerepel ösforrásként.) Kazinczynál *nyakgyalú*ként megjelenik a magyarított megfelelő (Pandekt 5 : 13), de nyilván ismerte *nyakbárd*, *nyaktiló* szavakat is. Az idézett mondatában mégis az eredeti, az idegen szó szerepel, mintegy jeleként annak, hogy távolról sem volt purista.

ha 'vajon'

„*Nyelve Homérnak / S Virgilnek, ha találtok-e mást Európa határin, / Mely szent lantotokat ily zengve követné?*” (A mi nyelvünk)

A *ha* szónak ez a kérdőszói, határozószói használata mára már kiavult a nyelvből. Viszont már a nyelvújítás idején megvolt a ma is szokványos kötőszói szerepben. Pl.: „*fut, ha kell*” (A mi nyelvünk)

habzó 'habozó, bizonytalankodó'

„*Készületlen minden: lexikonunk szűk, szegény; grammatikánk habzó, hiányos...*” (Levél Kis Jánosnak)

A *habozik* ige -ó képzős igeneve itt azonos alakú a *hab* főnévből létrehozott *habzik* ige -ó képzős melléknévi igenevével. Nyelvünk ma éles különbséget tesz a két alak között: a *habozik* igealakú tőként használatos.

író 'írnok, titkár'

„*Mit nem szenvedé inasa vagy írója minden reggel, midőn felöltözteték!*” (Pályám emlékezete)

Mai jelentésében is használja azonban az *író* szót Kazinczy: „»mi magunk, *írók* és olvasók, készületlenek vagyunk« (Levél Kis Jánosnak), de gyakoribb, hogy *litterátor*-nak nevezi az író, irodalmárt, pl.: „Az egész esztendőbéli munka 3 kötetet s egy kötet négy darabot foglal magában s minden kötetnek elején egy homloklevél s valamely nagyunknak vagy *litterátorunknak* képe...” (Orpheus)

kancellista ’írnok, irodai alkalmazott’

„*Megbecsülhetetlen Barátom! / Kimondjam-e, mi érte Júliádat? [...] Régen kancellistám kezében vagyon, ő írja le, hogy Pestre küldhessem pro revisione, s nemsokára kész lesz véle.*” (Levél Aranka Györgyhöz)

kerek

„...*menni kell, de csak / Mint báblován a gyermek, mint az eb, / Sültet forgatva a konyha kerekében.*” (Gróf Széchenyi Istvánhoz)

Kerek szavunk valamikori főnévi jelentéstartalma mutatkozik meg ebben a szókapcsolatban. A mai nyelv már csak a *föld kerekén* birtokos jelzős szerkezetben ismeri.

lajbli, lájbli ’mellény’

„*Lajblija soha sem volt...*” (Pályám emlékezete); „*A lájbli és kalap neki az volt, a mi mostani öregeinknek a csikos pantalonok.*” (Uo.)

A *lajbli* (régies, népies hangulatú szóként) mai szókészletünkben is jelen van. A nyelvújítóknek köszönhetően köznyelvi megfelelője a *mellény*. Ruzsiczky Éva a következőket írja e szinonimákról: „a *mellény* szót a NYÚSz Egyfelől ’lajbli’, ’pruszlik’ értelemben adatolja (Barcafalvi 1815), másfelől a *gilet* megfelelőjeként veszi számba (Kunoss 1835). Ez esetben tehát a magyar megfelelő elmosódottabb, általánosabb jelentésű szinonimaként társult olyan idegen szavak mellé, amelyek külön-külön egy-egy sajátos mellényfajtát jelölnek” (Köz- és irodalmi nyelvi szókészletünk szemantikai szerkezetének átrétegződése a nyelvújítás idején).

leb, lebel ’aura’

„*ajakán mély bánat leble sohajtoz*” (A mi nyelvünk)

Szily Kálmán szótáraiban az idevágó adatok: „Leb, Baróti Szabó Dávid” (NyÚSz 1.) és „Lebel, Peretsenyi Nagy László 1820 (Ovid. Enyelg.) »Lebel: aura szép szó; az ilyenek és más régiek mindenütt füszerszámozzák ezen fordítást, mert más magyarul jól beszélni; más tudósan írni; fejteni.«”

lelép

„...*áldják majd emlékezetünket, mint mi azokét, akik innen már leléptenek.*” (Levél Kis Jánosnak)

Napjainkban kialakult e szavunknak – valószínűleg az argóból átvett – ’megszökik, lelécel’ jelentése az eredeti, konkrét, elsődleges ’eltávozik’ jelentés mellett. Kazinczy az idézett mondatban, természetesen, ez utóbbihoz köthetően, ’befejezi ténykedését, eltávozik (az élők sorából)’ jelentésben él vele. A mai olvasó számára szokatlanul hosszú igei személyrag áll a szóalak végén: *-enek*, a ma szokásos *-ek* helyett.

lexikon ’szókincs, szókészlet; szótár’

„*Készületlen minden: lexikonunk szűk, szegény...*” (Levél Kis Jánosnak)

Szó, szótár, szótáros szavaink nyelvújítási szavak, I. NyÚSz Az újonnan keletkezett *szó* lexéma rendkívüli életképességét mutatja, hogy roppant gyorsan gazdag szócsalád alakult ki körülötte származékokból, összetételekből.

lovancoskodás

„*Kereste a veszedelmeket, míg a guillotin Párisban véget vete lovancoskodásainak.*” (Pályám emlékezete)

A *Pályám emlékezete* azon kiadásában, amelyet tanulmányozgattam e dolgozat készítése közben, azon az oldalon, ahol az idézett mondat olvasható, a lap alján, lábjegyzetben ez áll, utalva a *lovancoskodásának* szóra: „Kalandvágynak; új szó, mely azonban nem jutott a közhasználatba.” Szily Kálmán pedig szómagyarázattal is szolgál: „Lovancz, Dugonics 1787 (Etelka, 63. l.) ’lovas katona’ „a’ Régiéknél”, „nem különben a’ Lábás Katonákat *Labanczoknak* mondották”. „Az így koholt *lovancz* szóval Kazinczy is élt (I. *bódor* alatt), s CzF., szintúgy Ball. még 1872-ben is fölvette a TeljSz.-ba, de 1890-ben már elhagyta.”

nyomtató ’nyomda, nyomdász’

„*Nincsenek nyomtatóink, nincsenek könyvtárosaink, könyveinket csak az írók olvassák; bennünket gátol minden, nem segít.*” (Levél Kis Jánosnak)

A NyÚSz-ban a következőket találjuk a *Nyomda* címszó alatt: „(Bugát 1830) Kórtudományi műszó, ’typus’ [...] A *nyomda* mai értelmét a Törv. Szt. 1843. évi kiadásában találom először; ugyanitt *nyomdár*: typographus. – Irhóczi Kovách Lajosnál 1846 (Tiszti Szt.): egyetemi *könyvnyomda* és typographus már *nyomdász*. – *Könyomda* Honderű 1843 (2 : 32); *nyomdászat* (Fog. 1848).” A NyÚSz 2. kiadásában pedig már címszó a *nyomtatvány* is; „Baróti Szabó Dávid 1786 (Verskoszorú 149).”

orrukon hurcolták a vak népet

A *vallástalan* című versben található szólás mai megfelelője az *orránál fogva vezet* lehetne.

összezsugolódott 'összehajtogatott (?)'

„*Most ő megfogván baljába a fátyol végét, s túl azon jobbja második és harmadik ujjai közé, hol a felkötést kezdeni akará, hogy az összezsugolódott fátyol redőket ne kapjon, elkezdé a kerengést a helyéből ki nem mozduló cseléd felé, s mindaddig kerenge, míg az inashoz ért.*” (Pályám emlékezete)

A NyÚSz-ban nincs ilyen szó, csak a 2. kiadásban egy hasonló, amelyet Széchenyihez köt a szótár: *összezsugorolni* (1831, Vil. 36).

patvarista 'joggyakornok'

„*A szoba egyik végében ő, a másikban inasa vagy patvaristája megállottak, s ő és ez kivonák a fátyolt annak szélességében.*” (Pályám emlékezete)

redő 'ránc, gyűrődés'

„...*hogy az összezsugolódott fátyol redőket ne kapjon...*”

A *redő*, *redőzni* megtalálható Szilynél, a következő adatokkal: Baróti Szabó Dávid 1792 (KisdSzt.); továbbá *öszveredőlt*: Kazinczy 1812 (Lev. 10 : 257); *redőzet*: Kunoss 1834; *redőny*: Szemere. (NyÚSz. 1.) A 2. kiadásban pedig: „*Redő*, Adami Mihálynál 1763 (Sprachkunst), itt am. »Halter«. – *Redőzet* Széchenyi 1830 (Hitel 183) »Erőltetett vizsgálat redőzeti s tudomány benyomási a homlokokon.«”

sikamva

„*Dörg ő s nem csikorog; fut, ha kell, mint férfi fut a cél / Nem tört pályáján: de szaladva, szökelve, sikamva.*” (A mi nyelvünk)

A NyÚSz szerint a *sikamlat* szót Kazinczy írta le 1815-ben. Ez valószínűleg ugyanannak a *sikamlík* igének a főnévi származéka, mint amelyhez a *sikamva* határozó igenév kötődik.

sing 'régi hossz mérték'

„*Nyakkendője fekete szőrfátyol vala, az akkori szokás szerint, s közel három vagy épen négy singnyi.*” (Pályám emlékezete)

sinkó 'alacsony kalpag'

„*Fekete kordovány csizmája egész térdig ért és mindig arany zsinórral, mindig sarkantyúsan; télben, nyárban fején egy sinkónak csúfolt alacsony kalpag nyusztból, mint mentéje prémje; csak a legforóbb nyári napokon háromszögű kalap.*” (Pályám emlékezete)

stabális 'törzskari, vezérkari'

„*Egy festőnél töltém időmet, egy szálás, piros stabális tisztet láték belépni hozzánk, oly fehérre öszült hajjal mint kabátja.*” (Pályám emlékezete)

A *stáb* főnévből képzett melléknév.

szög (fürtök, haj) 'barna'

„Termete szálas, karcsú; sas orra, haja egykor szög, most az utolsó szálig fehér; szemei kékek, hangja igen éles, igen tiszta.” (Pályám emlékezete) „Honom, Ausonia narancsgallyával / Körülövedzve fõm szög fürtjeit, / Úgy járom én a dal lejtéseit...” (A szonett mûzsája)

szerelem 'szeretett személy'

„Szerelme, s büszke dísze nemzetünknek!” (Gróf Széchenyi Istvánhoz)

Mai megszokott jelentésében is használja e szót Kazinczy *A mi nyelvünk* címû versében: „S mint te, olasz s lengyel, hévvel dörgelli szerelmét.”

szõrfátyol 'gyapjúsál, nyakkendő'

„Nyakkendõje fekete szõrfátyol vala...” (Pályám emlékezete)

A szõrfátyol szó elõtágja, a szõr- itt 'gyapjú' jelentésben áll; a CzF. jegyzi ezt a jelentést, tehát a 19. században még közkeletû lehetett.

*

A nyelv folyamatosan változó rendszer. Változásaival akkor kerülünk szembe érzékelhetően, ha régebbi szövegek olvasásába kezdünk. Furcsa szavak, szóalakok, szerkezetek vonják magukra figyelmünket, s irányítják arra, hogy alak és jelentés egysége a nyelvi jelben – bár szükséges a megértéshez – korántsem állandó is egyben. S egyúttal arra is, hogy izgalmas és gyönyörűsége lehet „felfejteni” egy szöveg értelmét azáltal, hogy megvizsgáljuk ezt a változékonyságot.

Ezúttal ez történt Kazinczy néhány szavával, s csupán csak néhány jelentés szerinti, ill. fogalmi archaizmus esetében. A formai archaizmusokról szinte szó sem esett, pedig belőlük van a széphalmi mester műveiben a legtöbb.

Curious Words in Ferenc Kazinczy's Works

Language is a changing system; this fact can affect the morphological and semantic aspects of the use of words, too. The author of this paper wishes to draw attention to several words or phrases which make the reception of texts in Ferenc Kazinczy's writings difficult for the present-day reader.

Keywords: ángoly, átszáll, atyafi, baj, bardana, borág, cseléd, ez, guillotin, ha, habzó, író, kancellista, kerek, lajblí, lebel, lelép, lexikon, lovancoskodás, nyomtató, orrán hurcol, összezsugolódot, patvarista, redő, sikamva, sing, sinkó, stabális, szög, szerelem, szõrfátyol

* Előadás formájában elhangzott az újvidéki Magyar Tanszék által 2009. XI. 17-18-áig megrendezett Egyetemi Nyelvészeti Napokon